

סינדרום מצדה

השנה מציינים 50 שנה לתחילת החפירות של משלחת ידין במצדה. כיצד התנהלו החפירות, איך הצליחו להעביר מי שתייה לאנשי המשלחת, מה הם אכלו, עם אילו שירים הם התעוררו בבוקר ומה הפך את המשלחת בראשותו של פרופ' יגאל ידין לאחת החשובות בתולדות הארכיאולוגיה בארץ. ד"ר גיא שטיבל מביא את סיפור החפירות שהעלו את מצדה על במת המחקר בארץ ובעולם

כתב: ד"ר גיא שטיבל

שמה של מצדה, אתר מורשת עולמית (מאז 2001), עולה היום בהקשרים רבים: התואר "האתר המתויר ביותר בארץ" מוצמד אליה לא פעם, ורבות אנשים כבר שמעו על המלך הבנאי ועל המורדים המתאבדים, שסיפורם נתן השראה לשמו של סינדרום פסיכולוגי; הפקות של אופרות ופסטיבלי מוזיקה מתארחות בה לעתים קרובות; והיא נחשבת לנקודת חובה לתצפית בזריחת השמש על פי מדריך הנסיעות "לונלי פלנט". ואולם, מלבד נוף הקדומים שבו נטוע האתר (אל מול ים המלח), הדרמה ההיסטורית שנרקמה בו והמיתוס שצמח סביבו, מצדה היא בראש ובראשונה אתר ארכיאולוגי מרתק וייחודי.

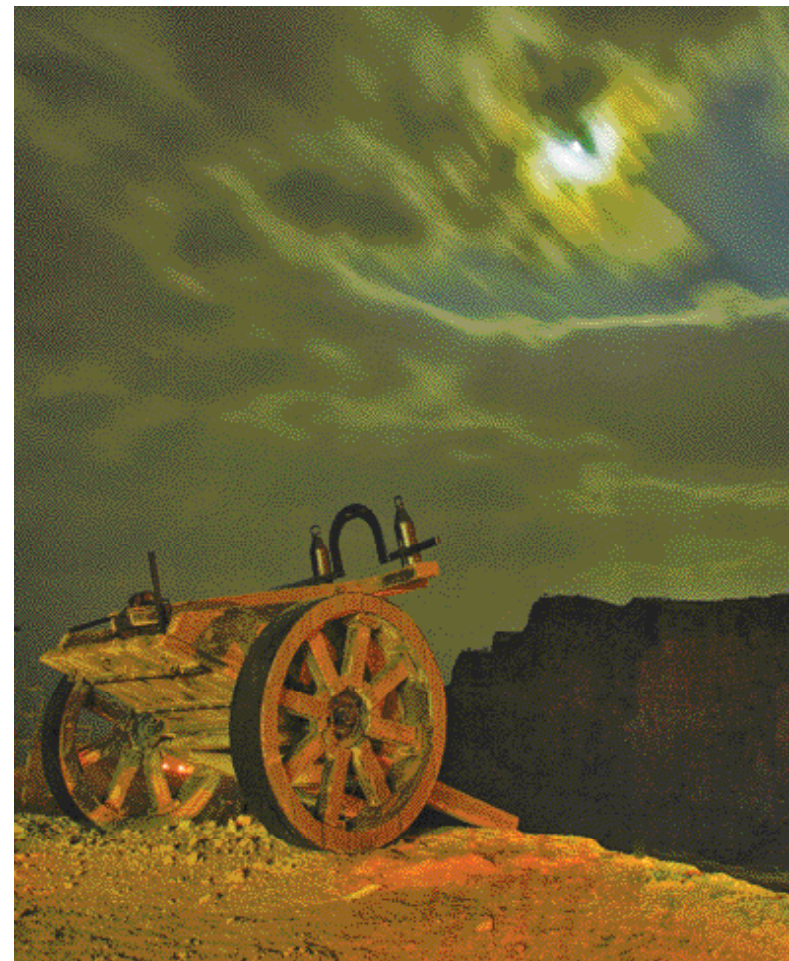
פרופ' יגאל ידין מגויס לחפירות

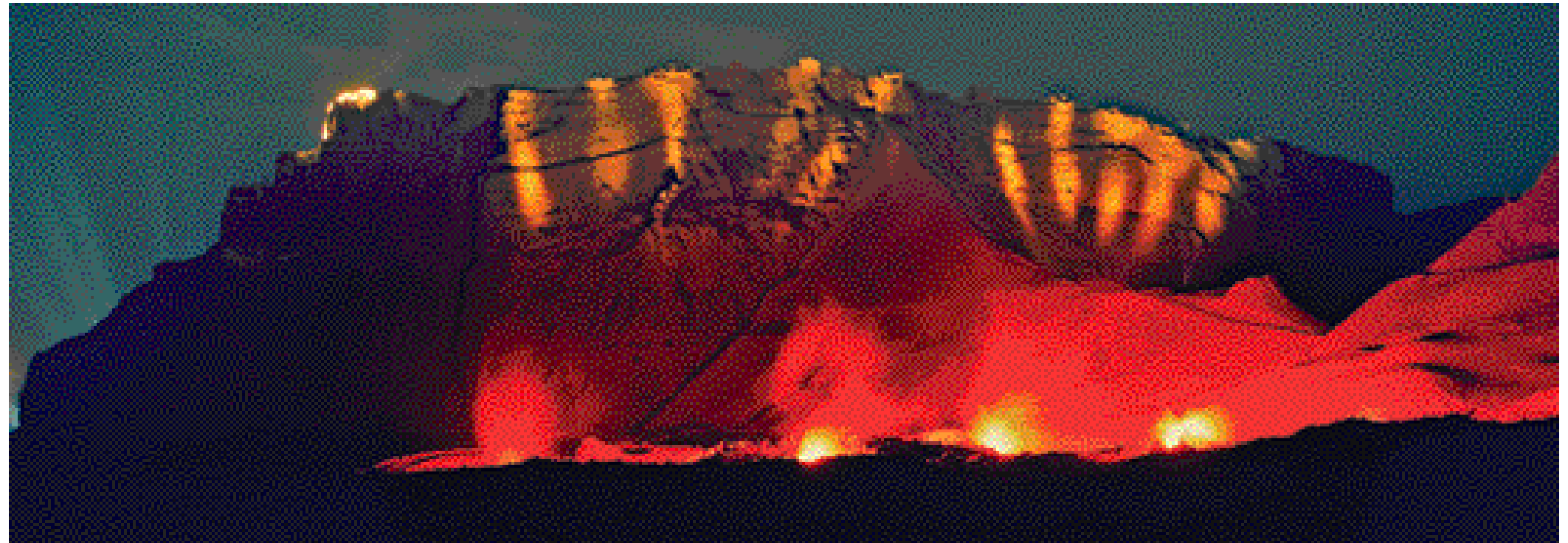
מחקר מצדה משתרע על פני כ-200 שנה, משנת 1806, אז פקד החוקר השווייצרי אולריך יאספר ז'טצן את האתר, שנודע אז בשם א־סַבְּהָ/סַבְּבָה (es-Sebbah/Sebbeh). 32 שנה חלפו עד שהציעו לזהות את החורבות האלה עם מצדה הנזכרת בכתבי יוסף בן מתתיהו. מי שאחראי לזיהוי הראשוני של המקום עם מצדה הוא עלי סמית, עוזרו של החוקר הנודע אדוארד רובינסון (כן, זה מהקשת) שבמהלך הביקור במעיין עין גדי הבחין באמצעות טלסקופ בשרידיים ושייך אותם למצדה. ארבע שנים אחר כך, בשנת 1842, העפילו לראשונה אל במת ההר האמריקאי וולקוט והצייר הבריטי טיפינג, ופרצו דרך לשורה ארוכה של חוקרים שילמדו את האתר ואת צפונותיו, עד עצם היום הזה, למעשה. ואף על פי כן, אין כל ספק שמי ששמה את מצדה על במת המחקר בארץ ובעולם היא משלחת החפירות של פרופ' יגאל ידין.

ריחוקו של האתר מהארץ הנושבת ומיקומו במדבר יהודה הצחיח, ועוד בראש במה של הר תלול, תרמו לעובדה שעד אמצע שנות ה-50 של המאה הקודמת הצטמצמו מרבית המחקרים לכמה ימים בודדים של סקר ומיפוי ולעתים קרובות למשך זמן קצר של לא יותר מכמה שעות. והנה, באמצע שנות ה-50 התארגנה משלחת מטעם המכון לארכיאולוגיה

בתמונה למעלה: מבט על מצדה ממזרח. למטה: שחזור של בליסטרה רומית (מימין) ובית מרחץ גדול מתקופת הורדוס צילומים: אבינועם מיכאלי

חזיון אור קולי במצדה צילום: אבינועם מיכאלי

ישיבות הצוות שנערכו בסיום כל יום חפירה הוקלטו באמצעות טייפ סלילים ומאוחר יותר תומללו והודפסו. כך נוצר מסמך מרתק, שלבד מתייעוד עצם מעשה החפירה יש בו כדי לשקף את התקופה ההיא, את מהלך העניינים, את מחשבות החופרים ואת השערותיהם

באוניברסיטה העברית בירושלים והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, בהנהלת הפרופסורים מיכאל אבי-יונה, נחמן אביגד, יוחנן אהרוני ועמנואל דוניבסקי, ושמריה גוטמן, לבחינה יסודית יותר של האתר. שתי עונות של חפירה ארכיאולוגית שנמשכו שבועיים ימים כל אחת הניבו תוצאות מרשימות, ובהן חשיפת ציורי הקיר בדרגה התחתונה בארמון הצפוני. תוצאות אלה, לצד הגילויים הדרמטיים במערות מדבר יהודה בראשית שנות ה-60, הביאו את החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ואת האוניברסיטה העברית לגייס למשימת החפירה את פרופ' יגאל ידין. דומה שהחשיפה של מכתבי בר כוכבא ושל תעודות בבתא בת שמעון במערת האיגרות ב-1960 וב-1961 חידדה לפרופ' ידין את הבנת פוטנציאל השימור במדבר, והעלתה תקוות לגילוי ממצא כתוב גם במצדה - תקווה שבדיעבד לא נכזבה. מכל מקום, לא יהיה זה מוגזם לומר שיציאת משלחת ידין לאתר בשנת 1963 היא צומת מרכזי במחקר הארכיאולוגי בארץ בכלל ובתולדות חקר האתר בפרט. עבור רבים מאנשי המשלחת הייתה החפירה במצדה בית ספר מעולה לארכיאולוגיה, ואמנם בחינה של רשימת המשתתפים שפרופ' ידין

הרכיב העלתה לא מעט ארכיאולוגים מהשורה הראשונה בארץ כיום. בין היתר אפשר לציין את שמש של גדעון פרסטר, אמנון בן-תור, דן בהט, דוד אוסישקין, אהוד נצר, שמריה גוטמן, יורם צפרייר ועוד רבים וטובים. מלבד גיוס אנשי צוות ומנהלה, כללה התארגנות המשלחת גם יצירה של מארג לוגיסטי שלם שאיפשר את קיום החפירה במקום המרוחק. יוסף אבירם, מזכיר בחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה דאז והעומד בראשה היום, תרם מבחינה זו לפרויקט באופן לא מבוטל, כפי שהעיד על כך ידין עצמו.

כל ההתחלות קשות

אומרים שכל ההתחלות קשות - אמירה זו רלוונטית מאוד בכל הנוגע לימיה הראשונים של המשלחת. מיקומו של האתר, על צוק הר בשולי מדבר יהודה, הפך את המים למצרך נדיר. צי מכליות המים של פיקוד דרום של צה"ל גויס לטובת הנושא, אך דרך החתחתים שהובילה מאזור צומת חתרורים לצד המערבי של מצדה גרמה תוך כמה ימים להשבתת הצי כולו. היה ברור שאי אפשר להמשיך לספק מים בדרך זו למשלחת, ועתיד החפירה כולה הועמד לפתע בספק גדול. הפתרון נמצא לבסוף בדמות קידוח מים ישן של חברת מקורות, שהיה ממוקם במרחק כמה קילומטרים לכיוון מערב. די היה

בטלפון אחד של ידין והחיבור לקידוח הושלם ואפשר, הלכה למעשה, את המשך העבודה. מחנה המשלחת הוקם, כמה סמלי, בין שני מחנות רומיים ממערב למצדה. לצד אוהלי המתנדבים ואנשי הצוות יוחד אוהל רק ל"זקן" הצוות, גוטמן, ולידין עצמו כמובן. האופי הספרטני והצבאי משהו של המחנה בא לידי ביטוי במשמעת שנאכפה במקום. על המתנדבים נאסר לעזוב את שטח המחנה ללא תיאום או לצלם בשטח החפירה. אחד המתנדבים, בן העיר חדרה, גילה את אוזני שהוא היה אמור להיזרק מן החפירה לאחר שנתפס מצלם בשטח. רק התערבות מצד אביו שעבד במפעלי נייר חדרה וסידר תרומת נייר טואלט למשלחת, סללה את דרכו חזרה. בכלל, סיוע לחפירה היה טרנד לאומי אז, והמשלחת קיבלה תרומות מגופים שונים בדמות מצרכים, תלושי דלק וכיוצא בזה. אף הציבור הרחב הזומן לתמוך בחפירה באמצעות רכישת תעודה שכונתה "שקל מצדה". תפריט המזון במחנה המשלחת התאים לרוח התקופה הצנועה. עיון במסמך המצוי בארכיון המשלחת מלמד שלחם, מרגרינה, ריבה וביצים היו מרכיב קבוע בארוחות, ובשר נאכל רק פעם אחת בשבוע. ההשכמות נעשו מוקדם בבוקר באמצעות תקליטים של שירי מארש צרפתיים שהושמעו

במערכת הכריזה של המחנה. העלייה הרגלית להר נעשתה דרך שביל הסוללה שהוכשר למעבר. החזרה למנוחה באוהלים בשעות הצהריים לא תמיד הסתייעה, כמו באותו יום בשנת 1964, שבו גרם שיטפון-פתע לקריסת האוהלים ולסחיפה של המזרנים לכיוון ים המלח. על אף זאת, זכו חברי המשלחת לפיצוי בדמות המראה המרהיב של מי השיטפונות הגועשים במפלים שבמורד נחל מצדה ונחל בן-יאיר.

משפחת מצדה

נוסף על הניהול השוטף של החפירה עסק הצוות גם בטיפול ראשוני בממצאים, ברישומם וברפאות של שברי הכלים. העבודה הזאת התרכזה בצריף עץ שהוצב במקום. ישיבות הצוות שנערכו בסיום כל יום חפירה הוקלטו באמצעות טייפ סלילים ומאוחר יותר תומללו והודפסו. כך נוצר מסמך מרתק, שלבד מתייעוד עצם מעשה החפירה והמחקר המדעי שהוא מציע, יש בו כדי לשקף את התקופה ההיא, את מהלך העניינים, את מחשבות החופרים, את השערותיהם וכו'. עם זאת, לא פחות משמעותיים היו החיים מעבר לשעות העבודה. המיקום המבודד, ההוויי שנוצר במחנה ובמיוחד השילוב בין בני הארץ למתנדבים מחו"ל - כל אלה יצרו חברויות אמיצות, שחלקן נמשכות עד היום. אין פלא שרבים מאנשי הצוות מתייחסים עד היום לימי החפירה במצדה כאל התקופה היפה בחייהם. לא במקרה הקדיש ידין את הפרק החותם את ספרו הפופולרי "מצדה בימים ההם בזמן הזה" למתנדבים. לראשונה בארץ, השתתפו בחפירה ארכיאולוגית מתנדבים מכל רחבי העולם. עיון בכרטיס המתנדבים שנוהלה בידי כרמלה ידין, רעייתו של ידין, מלמד שהקביעה שהמתנדבים הגיעו "משבעים אומה ולשון" שרירה וקיימת. הכרטיס כללה מגוון נתונים על אודות המתנדבים ועל משך הזמן שבו נטלו חלק בחפירות. בדיעבד, לרבים מהם היה המפגש הראשון עם הארץ ועם מצדה חוויה מעצבת, והיו מביניהם מי שצינו זאת כסיבה להחלטתם ללמוד ארכיאולוגיה בהמשך. לצדם נטלו חלק בחפירה תלמידים מהגדנ"ע ובני התנועה הקיבוצית שהגיעו למחזורי בני שבועיים ימים. אלה כאלה הפכו להיות חלק מ"משפחת מצדה".

החפירות המחודשות

בשנת 1989 בוצעה חפירת בדיקה קצרה בראשות פרופ' אהוד נצר ובשנת 1995 התחדשו החפירות על במת ההר. את החפירות האלה הובילו פרופ' נצר וכותב מאמר זה, מטעם המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית והן נמשכו בעונות ארוכות עד 2001 ובעונת חפירה נוספת בשנים 2007-2008. החפירות נוהלו כחלק מפרויקט תיירות של החברה הממשלתית לתיירות ורשות הטבע והגנים, והעלו ממצא חומרי עשיר ביותר מתקופת המלך הורדוס, מימי המרד הגדול ברומאים ומהתקופה הביזנטית. פרויקט התיירות שם דגש על פיתוח והנגשה של במת ההר למבקרים ועל תפיסתה כמוזיאון פתוח, וכלל, לצד התקנת רכבל נוסעים חדיש, גם הקמת מבואה במזרח ההר. במבואה הוקם מוזיאון על שם פרופ' יגאל ידין ובו מוצגים יותר מ-900 פריטים שנכללו במקור בתערוכה "מצדה - תגליות מן החפירות". בשנת 1996 נוהלה עונת חפירה אחת במחנה ו' שממערב למצדה ובסוללת המצוד הרומי בידי צוות בראשות פרופ' פרסטר, ד"ר חיים גולדפוס, בני ארובס ופרופ' ג'ודי מגנס. במהלך החפירות התקבלו לראשונה נתונים ארכיאולוגיים משמעותיים על מהלך המצוד הרומי, על אופיו ועל אופי הכוחות שנטלו בו חלק. בימים אלה עוסקת משלחת החפירות למצדה בהשלמת משימת הפרסום של ממצאי החפירה של משלחת ידין. עושר הממצא הנלמד וריבוי המחקרים הנובעים ממנו מלמדים שעברה של מצדה מצוי עוד לפנייה.

הארכיאולוגי לא תמיד הייתה, בלשון המעטה, סוגה בשושנים. האחרונים התמקדו בעיקר בבחינת המתקן המטויה, שהיו השערות לגבי ייעודו כמקווה טהרה, ואכן נקבע שהוא עונה על הדרישה ההלכתית. לימים התברר שזהו המקווה הראשון שזוהה בוודאות בחפירה מדעית.

חלק מהביקורים היו פחות ידידותיים לאתר. יום לאחר ביקור של קבוצת עובדים במצדה בתקופה שבין החפירות, התברר שאלה מרחו בצבע שחור את שמותיהם על הפרסקאות בארמון הצפוני. לצורך הסרת הכתובות בנוסח "ברוך ג'מילי", הוזעק מומחה של חברת הצבעים טמבור שסייע להסיר את המפגע ולהשיב את המצב לקדמותו. היבטי השימור מלווים אותנו במצדה עד היום, אך חשוב לזכור כי במהלך החפירה התמודדה משלחת ידן עם סוגיות שימור ושחזור בהיקפים שלא היו מוכרים עד אותה תקופה, כמו שימור ציורי קיר (פרסקו), שחזור טיח מכויר (סטוקו) ועוד. לשם כך גויסו מומחי שימור הן

מהארץ - דוגמת דודו שנהב ממוזיאון ישראל, והן מן העולם, בחסות אונסק"ו. פעולות השימור והשחזור שליוו את החפירה, בין היתר בתמיכת המחלקה לשיפור פני הארץ במשרד ראש הממשלה (שלימים הפכה לרשות הטבע והגנים), סללו את הדרך להכרזתו של האתר כגן לאומי בשנת 1966. לא עבר זמן רב מסיום החפירה והממצאים ממצדה עמדו במרכז תערוכה שנדדה במערבה של אירופה. בשנת 1984, לאחר פטירתו בטרם עת של יגאל ידין, הוקמה ועדת עורכים לטובת הפרסום הסופי של ממצאי החפירות בראשות אבירם, בן-תור, פרסטר, נצר ולימים כותב שורות אלה. עד היום פורסמו שמונה כרכים בהוצאת החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה והאוניברסיטה העברית, העוסקים במגוון רחב של נושאים: המבנים ועיטוריהם, הסטרטיגרפיה של האתר, הממצא הכתוב, הממצא הבוטני, המטבעות, המגילות ותעודות נוספות, חפצי הקרמיקה, כלי הנשק, כלי האבן, הבדים ועוד.

הכותב הוא איש המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית ירושלים ומנהל משלחת חפירות מצדה

מוזיאון מצדה ע"ש פרופ' יגאל ידין מציג יותר מ-900 פריטים צילום: אבינועם מיכאלי

פרסום הממצאים מעורר עניין רב

משלחת ידן חשפה במהלך שנתיים וחצי של חפירות חלקים ניכרים מן האתר, ששפכו אור על החיים באותה תקופה: ארמון-מצודה מימי הורדוס, על הפאר ותענוגות החיים שהציג; ממצאים מתקופת המרד הגדול, ששיקפו מיקרוקוסמוס של החברה ביהודה של שלהי תקופת בית שני, בסערת החורבן שחולל הצבא הרומי; ושרידי האורה (צורת נזירות המתאפיינת בהתבודדות, בסגפנות ובהתכנסות משותפת בסוף השבוע) הביזנטית, שחתמה את שלב ההתיישבות באתר. ה"אובזרבר" הבריטי ו"מעריב" הישראלי קיבלו בלעדיות על הדיווחים מהחפירות במצדה, ודי היה בכך כדי לעורר התעניינות ארצית וכלל עולמית. ידן נענה לצימאון הציבורי הגדול למידע ויצא לסדרת הרצאות בארץ בנושא החפירות. בתל אביב לדוגמה, היה הביקוש כה גדול עד שהיכל התרבות לא הצליח להכיל בפעם אחת את כלל המתעניינים, והיה צורך בקיום הרצאה נוספת, שמילאה אף היא את האולם הגדול באותו יום ממש. ההתעניינות באה לידי ביטוי גם בשטף מבקרים בחפירה, מאח"מים דוגמת בן גוריון ופוליטיקאים מחו"ל ועד משלחת מן העדה החרדית, שמערכת היחסים שלה עם העולם הארכיאולוגי לא תמיד הייתה, בלשון המעטה, סוגה בשושנים

ההתעניינות באה לידי ביטוי גם בשטף מבקרים בחפירה, מאח"מים דוגמת בן גוריון ופוליטיקאים מחו"ל ועד משלחת מן העדה החרדית, שמערכת היחסים שלה עם העולם הארכיאולוגי לא תמיד הייתה, בלשון המעטה, סוגה בשושנים